

ПОТРЕБИ ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ І ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ

Актуальність матеріалу, викладеного у статті, зумовлена прогресивним старінням та змінами соціально-демографічної структури населення через зростання питомої ваги осіб похилого віку, що призводить до загострення соціально-економічних проблем. Саме тому виникає гостра проблема у дослідженні та задоволенні потреб людей похилого віку. Проаналізовано соціологічні підходи до визначення потреб. Розглянуто основні умови та підходи задоволення потреб людей похилого віку.

Ключові слова: люди похилого віку, старіння, потреби, проблеми реалізації, умови задоволення та оцінювання потреб.

Актуальность материала, изложенного в статье, обусловлена прогрессивным старением и изменениями социально-демографической структуры населения ввиду роста людей пожилого возраста, что приводит к обострению социально-экономических проблем. Именно поэтому возникает острая проблема в исследовании и удовлетворении потребностей пожилых людей. Проанализированы социологические подходы к определению потребностей. Рассмотрены основные условия и подходы удовлетворения потребностей пожилых людей.

Ключевые слова: старики, старения, потребности, проблемы реализации, условия удовлетворения и оценки потребностей.

Actuality of material, the stated in the article, conditioned progressive aging and changes in socio-demographic structure of the population due to increase in the proportion of older people, leading to increased social and economic problems. That is why there is a sharp problem in research and satisfaction of needs of the elderly. The analysis of the sociological going is conducted near determination of necessities. The basic conditions and approaches of satisfaction the needs of older people was considered.

Key words: elderly, aging, needs, problems of implementation, the conditions of satisfaction and needs assessment.

Постановка проблеми. Повноцінна життєдіяльність людей похилого віку, як і будь-якої іншої категорії населення, неможлива без надання їм різних видів допомоги та послуг, що відповідають їхнім потребам. Діяльність фахівців соціальної роботи і надання соціальних послуг у рамках соціального обслуговування необхідні, коли життєві обставини, які додаються до старості (бідність, самотність, ексклюзія тощо) обмежують можливості реалізовувати потреби самостійно.

Аналіз досліджень і публікацій. У суспільно-гуманітарних науках потреби людини розглядаються з різних точок зору. Філософія, соціологія, психологія, економіка аналізують потреби зі своєї специфічної точки зору, звертаючи увагу на ті елементи та властивості, які пов'язані з їх предметом. З розвитком ринкових відносин до використання цього поняття активно долучаються і такі дисципліни, як менеджмент, маркетинг,

іміджологія, конфліктологія, паблік рілейшнз. В останні роки у структурі гуманітарного знання виникла така своєрідна галузь, як сервісологія, яка позиціонує себе як наука про потреби людини, принципи і методи їх задоволення. В результаті наукові уявлення про різні види потреб не стільки ізольовані одні від одних, скільки взаємопереплетені, змішані, внаслідок чого природа потреб, їх суть аналізуються у широкому теоретико-методологічному контексті.

Тому дослідження потреб за нинішньої теоретичної ситуації потребує чіткого обґрунтування контексту їх розуміння. Метою даної статті є аналіз соціологічного підходу до розуміння потреб та характеристика потреб людей похилого віку.

Соціологічні підходи до вивчення потреб мають свою специфіку: по перше, вони розглядаються у рамках життєдіяльності індивідів і груп в суспільстві; по-друге, соціологія досліджує особли-

вості конкретних проявів і способи задоволення потреб; по-третє, соціологія звертає увагу на найбільш значущі потреби в певний момент суспільного і особистого життя [1]. Існує бачення, що соціологія вивчає соціальні потреби людей: потреби у спілкуванні, у самозбереженні, самоствердженні, саморозвитку, самовираженні; соціогенез вторинних потреб; особливості суспільного формування конкретних проявів і способів задоволення первинних потреб [2].

Завдяки соціологічному підходу до вивчення потреб можна виявити, в чому люди похилого віку відчувають нестачу. Це можуть бути як конкретні предмети для пристосування побутових умов до самостійного проживання, так і певні сфери, скажімо, нестача матеріальних коштів або можливостей для дозвілля. Отримані знання дають можливість судити про ступінь готовності українського суспільства до демографічного постаріння населення та сприйняття стратегій активного старіння, допомагають розробляти ефективну соціальну політику держави щодо забезпечення наявних потреб. Цілеспрямоване регулювання процесу розвитку і функціонування потреб людей похилого віку у системі соціального захисту населення включає як вивчення, задоволення і прогнозування потреб, так і розвиток ресурсів (матеріальних, інформаційних, кадрових тощо) для їх реалізації.

У теоретико-методологічному відношенні в соціології найбільш опрацьованими вважаються роботи, в яких потреби вивчаються з позицій діяльнісного підходу. В радянський період такий підхід розвивався головним чином у зв'язку з діяльністю людини в контексті суспільно-економічних відносин та значущості навколишнього середовища. У сфері соціального захисту населення такі підходи залишаються плідними, оскільки вони відображають специфіку формування і надання послуг у рамках соціального обслуговування. Обґрунтування цього процесу знаходимо у діяльнісній теорії Олексія Миколайовича Леонт'єва, який природу потреб пов'язує з їх предметністю: «власне, потреба – це потреба в чомусь, що лежить поза організмом; останнє і є її предметом. ... Уявлення про потреби зазвичай складається у нас на основі спостережень *post factum*, тобто коли потреба вже набула того чи іншого конкретно-предметного змісту; тому цей зміст здається закладеним у самій потребі, а не створеним її об'єктами. Ми говоримо, наприклад, що людина їсть шоколад тому, що вона відчуває потребу в шоколаді і таку потребу вона дійсно може відчувати: всякий, однак, розуміє, що не «шоколадна» потреба, властива деяким людям, створює у них споживання шоколаду, а, навпаки, самий факт існування шоколаду і досвід його споживання створює у них відповідну конкретну потребу» [3]. Тобто, потреба повинна «знайти» предмет, який здатний її задовольнити, тому спонукає до активності. Як правило, кожна потреба опредмечується (і конкретизується) на одному чи декількох предметах, які здатні її

задовольнити. Отже, розвиток потреб йде в напрямку збільшення числа предметів, які здатні її задовольнити, що, у свою чергу, призводить до зміни і розвитку самих предметів.

Вищезгадані та інші теорії потреб та їх класифікації як глибокі і цікаві наукові розробки внесли незаперечний вклад у вивчення проблеми потреб. Незважаючи на наявність ряду розбіжностей, вони не виключають одна одну і ефективно використовуються для вирішення різного роду прикладних завдань у багатьох сферах професійної діяльності. Підсумовуючи їх короткий аналіз, зауважимо наступне: з часу формування основ сучасних концепцій потреб (А. Маслоу, Ф. Герцберг, Д. Мак Клееланд), які в першу чергу намагалися визначити потреби як внутрішній фактор, що може спонукати до дій, подальші наукові розробки виходять за ці рамки і все більше уваги приділяють впливу на мотивацію різних чинників навколишнього середовища. Порівняно з лаконічними і чітко структурованими класичними теоріями сучасні концепції більш еkleктичні і складні, прагнуть до міждисциплінарності.

Виклад основного матеріалу. В якості методологічної основи нами використовується концепція самоактуалізації (А. Маслоу). Визначальним фактором цього вибору є гуманістична спрямованість цієї теорії, яка в центр мотивів ставить прагнення індивіда до безперервного розвитку і самовдосконалення, що співзвучно ідеям соціальної роботи та принципам активного старіння. Важливі також цілісна конструкція, компактність і чітке формулюванням ієрархії, що дозволяє конструктивно використовувати її при аналізі можливостей людей похилого віку у реалізації різного рівня потреб та ресурсів соціальної роботи щодо підвищення таких можливостей. Таким чином можна проаналізувати узгодженість діяльності тих чи інших органів, служб та установ у системі соціального захисту людей похилого віку із станом і динамікою потреб отримувачів послуг. Приміром, в умовах економічної кризи потреби значної кількості людей можуть легко опуститися на нижні шаблі піраміди. Потреби в безпеці і їжі – вічні, а тому послуги медико-соціального характеру, наприклад, догляд вдома, будуть затребувані завжди, тоді як потреба в самореалізації шляхом навчання впродовж усього життя в умовах поганої економічної ситуації може нівелюватися. Тому загальним принципом стратегічного планування соціальних послуг для людей похилого віку є необхідність стежити за тенденціями розвитку потреб.

Актуалізація тих чи інших потреб вимагає налаштування на їх обслуговування. Але й у випадку, коли окремі потреби, навпаки, йдуть на спад, не завжди варто відмовлятися від пропозицій щодо їх задоволення, як це відбувається у ринковій економіці. Такий підхід суперечитиме ідеям розвитку потенціалу клієнтів і змін у суспільстві в їх інтересах, що закладені у визначенні професійної соціальної роботи ХХІ століття. Для прикладу: відмова від принципу освіти впродовж усього

життя і навчання людей похилого віку новим видам діяльності обмежить їх можливості працевлаштування, а відповідно і забезпечення базових потреб. Таким чином, використання теорії А. Маслоу може стати в нагоді при складанні довгострокових прогнозів і планів. Знаючи і розуміючи ступінь задоволеності потреб людей похилого віку, можна прогнозувати, які саме потреби можуть стати домінуючими в майбутньому.

Беручи до уваги, які компоненти навколишнього середовища (фізичного і соціального) формують умови для задоволення потреб людей похилого віку, варто виходити з того, що суспільство організує життя за своїми власними законами і задоволення потреб залежить як від середовища проживання, так і від особистої активності та ступеня адаптивності. Кожна людина визначає важливі для себе потреби й інтереси, але лише частину з них вона може забезпечити самостійно, решта потребує співпраці й узгодженості з іншими членами суспільства. Певні може забезпечити лише держава, розвиваючи належним чином соціальну інфраструктуру.

Як твердив А. Маслоу, «можна назвати ряд соціальних умов, необхідних для задоволення базових потреб; неналежне виконання цих умов може прямим чином перешкодити задоволенню базових потреб. У ряді цих умов можна назвати: свободу слова, свободу вибору діяльності (тобто людина вільна робити все, що захоче, аби тільки її дії не завдавали шкоди іншим людям), свободу самовираження, право на дослідницьку активність та отримання інформації, право на самозахист, а

також соціальний устрій, який характеризується справедливістю, чесністю та порядком. Недотримання перерахованих умов, порушення прав і свобод сприймається людиною як особиста загроза. Ці умови не можна віднести до розряду кінцевих цілей, але люди часто ставлять їх в один ряд з базовими потребами, які мають виключне право на це горде звання. Люди запекло борються за ці права і свободи саме тому, що, позбувшись їх, вони ризикують втратити й можливості задоволення своїх базових потреб» [4].

Отже, держава, зацікавлена в ефективному і стабільному розвитку суспільства, створює правила і умови співжиття, за яких людина має можливість задовольнити свої потреби гуманним способом, в іншому разі в суспільстві зростає невдоволення. Беручи до уваги стандарти, визначені в Мадридському міжнародному плані дій з проблем старіння, конвенціях, рекомендаціях і резолюціях Міжнародної організації праці, Всесвітньої організації охорони здоров'я та інших установ, Організація Об'єднаних Націй розробила і закликала уряди включити до своїх національних програм ряд принципів щодо людей похилого віку [5]. У змісті цих принципів знаходимо відображення можливостей людей похилого віку самостійно забезпечувати власні потреби та отримувати відповідні соціальні послуги щодо їх забезпечення у разі необхідності. Тією чи іншою мірою цей аспект старіння населення проглядається у багатьох програмних документах, які визначають сучасну політику у царині соціального захисту людей похилого віку.

Таблиця 1

Відповідність принципів щодо людей похилого віку рівням їх потреб

№ з/п	Назва принципу	Зміст положень	Рівні потреб
1.	Незалежність	Доступ до продовольства, води, житла, одягу та медичного обслуговування через забезпечення доходу, підтримки з боку сім'ї, громади та самопомоги; можливість жити в умовах, які є безпечними і можуть бути адаптовані з урахуванням особистих схильностей та мінливих можливостей; проживання вдома до тих пір, поки це можливо; участь у визначенні термінів і форм припинення трудової діяльності, відповідних програмах освіти і професійної підготовки.	Фізіологічні Екзистенційні Престижні
2.	Участь	Участь у розробці і здійсненні політики щодо власного добробуту, обмін знаннями і досвідом з представниками молодого покоління; діяльність в інтересах громади, відповідна до інтересів і можливостей добровільна робота; створення об'єднань осіб похилого віку.	Соціальні Престижні
3.	Догляд	Забезпечення догляду і захисту із боку родини і громади; доступ до медичного обслуговування, соціальних і правових послуг, опіки; можливість користуватися правами і основними свободами.	Фізіологічні Екзистенційні Соціальні
4.	Реалізація внутрішнього потенціалу	Можливості для всебічної реалізації свого потенціалу; доступ до можливостей суспільства в галузі освіти, культури, духовного життя і відпочинку.	Престижні Духовні Соціальні
5.	Гідність	Можливість вести гідний і безпечний спосіб життя, не піддаватися експлуатації, насильству; право на справедливе поводження, оцінка ролі незалежно від економічного внеску.	Екзистенційні Престижні

Джерело: узагальнено за матеріалами документів ООН [5].

Відмітимо, що у XXI столітті спектр потреб людей похилого віку, що задовольняються шляхом надання соціальних послуг, значно розширився. Це обумовлено багатьма чинниками. Насамперед, особливостями постіндустріального (інформаційного) суспільства, найбільш фундаментальною ознакою якого є переорієнтація виробництва зі

створення матеріальних благ на надання послуг і генерування інформації, а також розвитком професійної соціальної роботи та змінами у самих підходах до розуміння старості. В умовах сучасного суспільства з розвитком відповідних систем виробництва – засобів транспорту, телебачення, мереж зв'язку змінюються уявлення про параметри

задоволення потреб, урізноманітнюються пропозиції, в результаті чого істотно розширюється і саме коло необхідних потреб. Навіть у спеціальних закладах для людей похилого віку, якими, для прикладу, є територіальні центри соціального обслуговування (надання соціальних послуг), воно не зводиться до потреб фізичного існування (їжі, житла, одягу і т. ін.). У коло нагальних ввійшли потреби в переміщенні, спілкуванні, освіті, інформації й багато ін. Люди похилого віку потребують нестандартних форм зайнятості й використовують фріланс, аутсорсинг, дауншифтинг тощо. Виробляється багато речей і предметів, безпосередньо не пов'язаних із задоволенням вітальних потреб, а ті, що спрямовані на них, набувають нових форм.

Орієнтовані на потреби клієнтів різні сегменти ринку послуг у європейських країнах оперативно реагують на постаріння населення. При розробці нового Ford Focus як автомобіля, призначеного для людей різного віку, пропорцій, розмірів і можливостей, розробники використовують спеціальні костюми «Старше покоління», «Вагітна жінка», що дозволяє краще розуміти потреби значної частини населення земної кулі [6]. І хоча моделі (костюми) виглядають як щось середнє між екіпірною бджоляря і високотехнологічним скафандром для космонавта, сам факт є надзвичайно показовим.

Такі специфічно людські потреби, як моральні, естетичні, потреба у творчості породжують розмаїття об'єктів матеріальної й духовної культури і прагнення до оволодіння ними шляхом залучення до науки, мистецтва, філософської культури. Розвиток духовних потреб людей похилого віку у цьому сенсі зумовлений демократизацією освіти й функціонуванням нових інститутів культури.

У зв'язку з глобалізацією до вітчизняної сфери соціального обслуговування стали широко впроваджуватися закордонні зразки соціальних послуг, більш орієнтовані на індивідуальні потреби людей похилого віку. Слід зазначити проникнення на цей ринок послуг міжнародних організацій: «Карітас», «Лікарі без кордонів», «Армія спасіння» та інших. Для людей похилого віку в Україні вони відомі новими підходами для надання соціальних послуг. Примітно також впровадження до системи соціального обслуговування інформаційних технологій. Для ефективної діяльності організацій системи соціального захисту людей похилого віку ставляться вимоги своєчасного виявлення і якісного забезпечення потреб цільових груп користувачів і, по можливості, конкретного отримувача послуг.

Такі підходи узгоджуються із сучасними тенденціями реформування системи соціальних послуг в Україні. У рамках нових підходів організації, служби та установи при розробці генеральної стратегії розвитку починають орієнтуватися не на збільшення кількості користувачів соціальних послуг, а на розробку послуг, здатних задовольнити їх специфічні потреби. Ця перебудова здійснюється,

з одного боку, шляхом вивчення потреб клієнтів і розвитку відповідних послуг, з іншого – через формування і корегування потреб за рахунок інноваційних пропозицій. Отже, можна дійти висновку, що структура й закономірності розвитку потреб отримувачів соціальних послуг безпосередньо впливають на формування діяльності з їх надання. У той же час у фахівців соціальної роботи є можливість зворотного впливу на систему потреб – у деяких межах їх можна цілеспрямовано формувати й корегувати, у тому числі за рахунок впровадження інновацій.

В умовах постаріння населення України традиційний підхід, згідно з цим планування довготривалої допомоги в рамках соціального обслуговування полягало у встановленні певного співвідношення між кількістю ліжок у будинках для людей похилого віку і кількістю жителів регіону, вік яких вище певного цензу (наприклад, 100 ліжок на 1000 жителів старше 75 років), щораз більше підтверджує свою неспроможність не лише задовольнити потреби людей похилого віку та їх сімей, але й мати належне фінансове забезпечення. З'явилися нові тенденції у здоров'ї людей, змінилися відносна вартість альтернативних послуг, доступність нових технологій обслуговування, соціальні установки щодо місця надання допомоги і догляду. За умов фінансово-економічної кризи обмеженість ресурсів вимагає відповідності послуг характеру потреб клієнтів.

Розглядаючи проблему зрівноваження потреб і можливостей їх задоволення у контексті еволюційного та структурного підходів, Н. Луман зокрема, зауважує, що кількість «координованих осіб і потреб будуть збільшуватися» і тому «не дивлячись на вимоги персоналізації та професіоналізації, головний акцент у соціальній допомозі сьогодні робиться на програми прийняття рішень, тобто на правила, за якими оцінюється правильність рішень» [7]. Одним із таких правил у сфері соціальної політики та соціальної роботи визнається оцінка потреб клієнтів, яка визначає характер розподілу і детермінанти потреб у довготривалій допомозі. Це підвищує вірогідність отримання максимального обсягу обґрунтованих даних для розробки політики та вірогідність того, що основні учасники будуть вважати таку політику легітимною.

Оцінювання потреб розглядається як фундамент, на якому будується успішна політика національного рівня або регіональна програма. У Мадридському міжнародному плані дій з проблем старіння [8], запропоновані окремі шляхи отримання інформації, які організовані у відповідності до трьох пріоритетних напрямів: участь людей похилого віку у розвитку суспільства; забезпечення охорони здоров'я і добробуту; створення сприятливих умов, що забезпечують індивідуальний розвиток людини впродовж усього життя. Таке рамкове планування може служити основою для збору інформації у процесі оцінювання потреб незалежно від того, які методи оцінки потреб обрані.

Ключові концепції оптимізації соціальних послуг орієнтують на формування тріступеневої структури планування послуг, у якій поєднані оцінка потреб, розподіл та індивідуальний підхід до задоволення потреб клієнтів. Оцінювання потреб людей похилого віку, проведене у європейських країнах протягом останніх десятиліть, нині визнається вирішальним кроком на шляху досягнення ефективності допомоги людям похилого віку. Для практиків і науковців, які розпочинають цей шлях в Україні, важливими є окремі висновки. Перш за все, європейські дослідження засвідчили безумовну перевагу комплексної оцінки потреб клієнтів, яка охоплює всі сфери життя і проводиться багатопрофільною командою спеціалістів (медики, соціальні працівники, психологи). Зведена до мінімуму професійна відокремленість зменшує дублювання в оцінках і сприяє розробці узгодженого пакету послуг, який може обмежити зростання витрат на їх надання. Хоча індивідуалізація послуг з надання допомоги і догляду підвищується за можливості їх оплати клієнтами, але при цьому вони потребують структур, які запропонують пакет послуг і допоможуть прийняти правильне рішення. Звертається увага на необхідність офіційного визнання ролі неформальної допомоги і догляду та надання підтримки шляхом інвестування

коштів та здійснення програм допомоги особам, які забезпечують догляд. Зазначається також, що фрагментована і епізодична допомога повинна бути забезпечена комплексними і скоординованими діями, для чого варто стимулювати інтеграцію надання послуг всією формальною і неформальною мережею.

Висновки. Дослідження підтверджують, що наявні ресурси не повинні бути основою для оцінки потреб (попит народжує пропозицію), а централізовані пункти інформації (інформаційні банки) допомагають людям похилого віку та особам, які забезпечують догляд і надають допомогу в домашніх умовах, ефективно використати пакет послуг. При цьому старі люди потребують адвокатів для захисту і відстоювання своїх прав, оскільки не завжди добре знайомі з ними і зазвичай погано розбираються в процедурах оцінювання потреб.

Враховуючи останнє, розробка простого, зручного у застосуванні міждисциплінарного методу оцінки визнається як найбільш прийнятний підхід. Проте це складний, трудомісткий і тривалий у часі процес, реалізація якого з боку клієнтів передбачає їх доступ до незалежного консультування та інформації, усвідомлення необхідності всесторонньої оцінки їх потреб, а з боку фахівців – роз'яснювальної роботи та вміння проводити оцінювання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Тезаурус социологии. Тематический словарь-справочник / Под ред. Ж. Т. Тощенко. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2009. – 489 с.
2. Бестужев-Лада В. В. Потребность / Энциклопедический социологический словарь / В. В. Бестужев-Лада, Н. В. Кучевская / Общ. ред. Г. В. Осипова. – М., 1995. – С. 572–573.
3. Леонтьев А. Н. Потребности, мотивы и эмоции / Алексей Николаевич Леонтьев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1971. — 40 с.
4. Маслоу А. Мотивация и личность [Электронный ресурс] / Абрахам Маслоу / Пер. А. М. Татлыбаевой. – К. : PSYLIB, 2004. – Режим доступа : <http://psylib.ukrweb.net/books/masla01/index.htm>.
5. Принципы Организации Объединенных Наций в отношении пожилых людей: Сделать полнокровную жизнь лиц преклонного возраста: Приняты резолюцией 46/91 Генеральной Ассамблеи от 16 декабря 1991 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/oldprinc.shtml.
6. Новый Ford Focus створюють з урахуванням потреб людей похилого віку та вагітних [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hedgeray.info/?p=10>.
7. Луман Н. Формы помощи в процессе изменения общественных условий [Электронный ресурс] Никлас Луман / Социологический журнал. – 2002. – № 1-2. – Режим доступа : <http://www.nir.ru/socio/scipubl/sj/sj1-2-00.html>.
8. Мадридский международный план действий по проблемам старения [Электронный ресурс] / ООН, Департамент по экономике и социальным вопросам; Отдел социальной политики и развития. – Режим доступа : http://www.socpolitika.ru/rus/social_policy_monitoring/documents/document5491.shtml7.

Рецензенти: Мейжис І. А., д. пед. н., професор;
Рожанська Н. В., к. соціол. н., ст. викладач.

© Сопко Р. І., 2014

Дата надходження статті до редколегії 26.10.2014 р.

СОПКО Руслана Іванівна – аспірант кафедри соціології і соціальної роботи ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Коло наукових інтересів: соціальна стратифікація, соціальні потреби.